

AZ EURÓPAI OKTATÁSI PROGRAMOKBAN VALÓ RÉSZVÉTEL HASZNOSULÁSA

AZ ALÁBBI ÍRÁS – NÉHÁNY KIEMELT európai oktatási program hazai működésének vizsgálata során szerzett tapasztalatokra támaszkodva – azt elemzi, hogyan jellemezhető a részvétel hatása az egyének, az intézmények és a képzési rendszer szintjén. Ezen belül – döntően a Socrates és részben a Leonardo program vizsgálatának eredményei alapján – arra a kérdésre összpontosít, hogy mi motiválja a résztvevőket, illetve hogy milyen módon hasznosultak ill. hasznosulhatnak az együttműködési programok keretében támogatott fejlesztési projektek eredményei, illetve a mobilitási programok révén megszerzett tudás.

E programok révén több ezer diák, tanár, oktatási szakember kerülhetett kapcsolatba más országokban dolgozó kollégáival, ismerte meg az ottani munkamódszereket, és szerezhette tapasztalatot a nemzetközi együttműködésben. Ennek révén e programok nagy mértékben ösztönözték a pályázati úton forrásokhoz jutó, projekt alapú nemzetközi együttműködés keretében megvalósítható fejlesztések tervezésének és kivitelezésének megtanulását, és ezzel hozzájárultak az uniós csatlakozás előkészítéséhez is. Mivel az e programokba történő bekerülés, a támogatási források megszerzése erős verseny keretei között valósul meg, a szigorú követelményekkel való szembesülés sajátos módon jeleníti meg a hazai oktatási intézmények közötti jelentős különbségeket. Az írás kitér arra a kérdésre, hogy hogyan fogalmazhatók meg a programok eredményeinek hasznosítását szolgáló oktatáspolitikai megközelítések, és működnek-e olyan mechanizmusok, amelyek a megszerzett tudás szélesebb körű – intézményi ill. rendszerszintű – hasznosítását szolgálják.

Az elemzés háttere

Az Európai Bizottság a közelmúltban – az érintett országok által készített beszámoló alapján – értékelte a Socrates program II. szakaszának megvalósítását (*Interim evaluation 2004*). A magyar jelentést, amely a 2000 és 2003 közötti időszakot tekintette át – az Oktatási Minisztérium megbízásából –, az Oktatáskutató Intézet készítette (*The evaluation 2003*). A szükséges információk összegyűjtése érdekében 2002 vége és 2003 nyara között végzett vizsgálat keretében feldolgoztuk a Socrates program hazai működésével kapcsolatos beszámolókat, adatbázisokat és a pályázatok dokumentációjának egy részét, a különböző célcsoportok számára készült információk

anyagokat (szórólapok, ismertetők, beszámolók, a Socrates Magazin, és a Socrates Nemzeti Iroda web-oldalain közzétett információk), a témában készült elemzéseket és szakcikkeket, az Európai Bizottság által a megelőző években készített értékelések és felmérések eredményeit. Kérdőíves adatfelvételt szerveztünk az Erasmus hallgatói mobilitási program résztvevőinek körében (a 8000 megkeresett ösztöndíjastól közel 2000 értékelhető válasz érkezett). Ugyancsak kérdőívet küldtünk az Arion szemináriumokon 1997–2003 között részt vett oktatási szakembereknek (86 értékelhető kérdőív érkezett vissza). Az imént említett két adatfelvétel eredményeit két publikációban mutattuk be (*Tót 2003a; 2004*). Interjúk és esetleírások is készültek, amelyek révén közel 30 – különböző akciók keretében támogatott – projekt működéséről kaptunk részletesebb képet, továbbá telefon-interjúkat készítettünk a pályázati bírálókatban résztvevő szakértők egy részével. Szakmai eszmecsere került sor az Erasmus hallgatói mobilitási akcióban résztvevő felsőoktatási intézmény nemzetközi koordinátorának részvételével, emellett beszélgetést szerveztünk valamennyi, az Erasmus akcióban résztvevő felsőoktatási intézmény diákszervezetének képviselőjével. Egyes alprogramokról (Comenius, Minerva) áttekintés készült, amelyek dokumentum-elemzés illetve a téma szakértőivel készült interjúk alapján fogalmaztak meg észrevételeket. Interjút készítettünk a program hazai irányításának különböző területeiért felelős tisztségviselőkkel és koordinátorokkal, valamint az egyes alprogramok és működési területek (PR, pénzügy, monitoring) felelőseivel. Emellett felhasználtuk a program magyarországi megvalósításáról korábban készült kutatás¹ legfontosabb eredményeit, valamint az európai programok jövőjével kapcsolatos 2003 elején szervezett nemzeti konzultáció-sorozat tapasztalatait. Ugyancsak felhasználtuk a PHARE ill. a Leonardo program működéséről készült értékelő elemzések (*Béni & Setényi 2003; Mártonfi & Tordai 2002*) legfontosabb megállapításait.

A programokról

A Socrates program egyik fontos jellemzője a rendkívül összetett, nehezen áttekinthető struktúra.² Az egyes alprogramok működési logikájának, kapcsolódásainak átlátása, a célcsoportok, prioritások, működési szabályok szempontjából egy ilyen rendkívül erősen tagolt program megismerése a döntéshozók és a pályázók számára önmagában is jelentős feladat. Bizonyára nem véletlen, hogy a következő programszakasz tervezésekor erőteljes hangsúlyt kapott az egyszerűbb, átláthatóbb struktúra kialakítására való törekvés (*A new generation 2004*).

A nyolc alprogram a nemzeti oktatási rendszerhez való kapcsolódás szempontjából alapvetően négy fő szektorra tagolható, bár az alprogramok célközönségéből adódóan ezek bizonyos pontokon átfedik egymást. Ezek a közoktatási (Comenius), a felsőoktatási (Erasmus), és felnőttképzési (Grundtvig), ill. az oktatási szakembe-

¹ 2001-ben az Oktatási Minisztérium megbízásából a Socrates program keretében szerveződő Comenius-1 akció működéséről átfogó, kérdőíves adatfelvétellel és 22 projekt részletes elemzésére épülő vizsgálat zajlott, amelynek eredményei önálló kiadvány formájában is kiadásra kerültek (*A Socrates/Comenius 1 alprogram, 2003*).

² A tájékozódáshoz segítséget nyújthatnak a programhoz kapcsolódó kiadványok, illetve a Tempus Közalapítvány égisze alatt működő önálló programok közös honlapján (<http://www.tpf.hu>) közzétett anyagok.

reket érintő (Arion) akciók. A többi alprogram jellegéből adódóan átnyúlik ezeken a szektorális határokon (nyelvoktatás, az információs és kommunikációs eszközök alkalmazása a képzésben stb.). A belső tagoltság másik dimenziója a centralizált (az Európai Bizottság hatáskörében elbíralt és ellenőrzött, jelentősebb pénzeszközöket felhasználó) programok, ill. a decentralizált formában, a hazai iroda koordinálásával és ellenőrzésével megvalósuló programok elkülönülése. A működés és hasznosulás szempontjából egyaránt fontos megkülönböztetni az intézmények által pályázott és megvalósított projekteket (pl. iskolai együttműködési programok, vagy képzési programok kifejlesztése) és az egyéni mobilitási utakat, amelyek elsősorban a kedvezményezettek szakmai tapasztalatszerzését, továbbképzését szolgálják. A programon belül az érintettek számát tekintve legjelentősebb nagyságrendű alprogram („akció”) a Comenius, ezen belül is a legtöbb, összességében több száz, a közoktatási intézményekben megvalósuló ún. iskolai projekt, amely tartalma szerint nemzetközi együttműködésben, több külföldi partneriskolával megvalósított program. Az egyéni mobilitáson belül az Erasmus hallgatók képviselik a kedvezményezettek legnépesebb csoportját. Az oktatáspolitikai döntéshozók által is jól ismert, és kiemelkedően sikeresnek ítélt program keretében 1997 óta mintegy 8000 hallgató kapott támogatást. Ez évente kb. 1700–2000 főt jelent, ami a felsőoktatásban tanulók hozzávetőleg 1 százalékát teszi ki, így jelenleg a leginkább hozzáférhető ösztöndíjnak nevezhető.

A Leonardo program első szakaszának két fő pályázati típusa a szakmai gyakorlatot segítő mobilitási és a „fejlesztő típusú” ún. kísérleti (új szakirányok, tantervek, képzési módszerek, taneszközök kidolgozására irányuló) projektek voltak. 1997–1999 között 40 centralizált fejlesztési és 94 mobilitási projekt valósult meg, ez utóbbi mintegy 1100 kedvezményezettnek, köztük több mint 700 rövid idejű szakmai alapképzésben résztvevő diáknak nyújtott támogatást (*Mártonfi & Tordai 2002*).

A megszerezhető előnyök

A programban való részvétel hozadéka lehet közvetlen vagy áttételesen, hosszabb távon érvényesülő előny. Általános közelítésben a közvetlen előnyök közé sorolhatók az alábbiak:

- 1) Az intézményi szintű fejlesztéshez szükséges pénzügyi források bővítésének lehetősége.
 - 2) A korszerű szakmai ismeretekhez, módszertani tudáshoz való hozzájutás.
 - 3) A speciális ismeretként is felfogható élő idegennyelv-tudás bővülése.
 - 4) A pályázati és projektszervezési tapasztalatok megszerzésének a lehetősége.
- A közvetett módon ill. hosszabb távon érvényesülő hatások közül pedig az alábbiakat emeljük ki:
- 5) Az egyéni és intézményi kapcsolati tőke gyarapításának lehetősége.
 - 6) A sikeres nemzetközi együttműködésből vagy csupán magából a programban való részvételből származó presztízs-növekedés.
 - 7) Az egyéni mobilitás esetében pedig (az esetleg csak hosszabb távon érvényesülő) munkaerőpiaci esélynövekedés, illetve az érintettek beszámolóiban nagy teret kapó személyes fejlődés.

A résztvevők az interjúk során maguk is megfogalmazták, mi motiválta őket a részvételre, s többnyire a felsorolt előnyök valamilyen kombinációját említették.

Az oktatási szférában (is) erősödik a verseny a fejlesztéshez szükséges forrásokért.

Egyre szélesebb kör számára világos, hogy hosszabb távon az oktatási szektorban is döntően nemzetközi együttműködési keretek között szervezett pályázatok révén lehet fejlesztési forrásokhoz jutni, és ebben a versenyben a kapcsolati tőke (megbízható, kipróbált, gyorsan mozgósítható partnerek körének kialakítása) nélkülözhetetlen.

A magyar oktatási intézményeknek a tanulólétszámhoz igazodó finanszírozása és a csökkenő tanulólétszám kontextusában az iskolák helyi szinten versengenek a tanulókért, és e versenyben a nemzetközi kapcsolatok által biztosított presztízs esetenként sokat nyomhat a latba. A szülők pl. igen nagyra értékeli a diákok külföldi nyelvtanulási lehetőségeinek bővítését.

A felsőoktatási intézmények elengedhetetlennek tartják kínálatukban a nemzetközi tapasztalatszerzés megjelenítését, ami egyes szakterületeken kiemelten fontos a nemzetközi diploma-piacon is elismert értékű végzettség biztosításához. Az Erasmus ösztöndíjasok körében hangsúlyt kapott a szaknyelv idegen nyelven történő elsajátítása, a közös kutatásokba való bekapcsolódás, és a Magyarországon nem oktatott tárgyak hallgatásának lehetősége. A volt Erasmus ösztöndíjasok közül sokan vélekedtek úgy, hogy külföldi tanulmányútjuk révén javulhatnak elhelyezkedési lehetőségeik. Erősnek nevezhető az érdeklődés a nemzetközi munkaerőpiaci lehetőségek iránt is, aminek feltétele az ország, az intézmények és a nyelv ismerete. Az Erasmus hallgatók körében készített felmérés szerint a válaszadók közel fele vállalkozna arra, hogy hosszabb vagy rövidebb időre külföldön vállaljon munkát, és jelentős részüik ugyanabban az országban, ahol ösztöndíjasként járt. A felsőoktatásban ugyancsak hangsúlyos a nemzetközi kapcsolatok révén megszerezhető legújabb tudományos eredmények megismerése, a közös kutatásokba való bekapcsolódás révén szerezhető versenyelőny megszerzése ill. megtartása, esetleg növelése.

A centralizált akciókban résztvevő intézmények számára (évente mintegy 80–100 programban volt magyar résztvevő) a hazai támogatások szűkösségének kompenzálása is erőteljesen megjelenik a motiváló tényezők között.

A mobilitást illetően – bár a külföldön tett utazásnak önmagában is még mindig jól érzékelhető vonzereje van – a konkrét tevékenységek révén megszerezhető tapasztalatok, a komplex szakmai fejlődés egyre szélesebb körben válik a továbbképzés legvonzóbb módjává. A mobilitási programokban elsődlegesen, de a projektek révén adódó lehetőségek révén is kiemelkedően fontosnak tűnik az idegennyelv-tudás fejlesztésének lehetősége. Ennek különös jelentőséget ad az, hogy az idegen nyelveket a tanulók igen jelentős része még mindig olyan oktatási közegben tanulja, amelyre hagyományosan a nyelvtanközpontúság jellemző. Igazán versenyképes nyelvtudást szerezni, illetve a már valamilyen fokon elsajátított nyelvismeretet anyanyelvi környezetben továbbfejleszteni elsősorban a legalább néhány hetes nyelvi ill. szakmai programok révén nyílik lehetőség, s sokan vannak, akik ezt önerőből egyáltalán nem lennének képesek megvalósítani.

A magyar népszerűen belül igen alacsony az idegen nyelvet ténylegesen beszélők aránya.³ Sajnálatos módon a közoktatásban dolgozó tanárok körében – a kiterjedt formális nyelvoktatás ellenére – igen kevesen képesek munkanyelvként használni idegen nyelvet (különösen a nemzetközi együttműködésben használható nyelvet). Ez a tényező joggal nevezhető az összes nemzetközi programban való részvétel kulcskérdésének. Az utóbbi néhány hónap során országos szinten is felerősödtek a helyzet javítására irányuló erőfeszítések (pl. Világ-Nyelv program), amelyekben komoly szerepet kaphatnak a Socrates ill. más uniós programok. A Socrates program eddig elsősorban a motiváció erősítése révén, és a nyelvtanulás életszerű kontextusának biztosításával járult hozzá a nyelvtanulás ösztönzéséhez.

Verseny a részvételért

Az intézmények és egyének számára a részvétel ill. a támogatás lehetősége pályázati típusú versenyben válik elérhetővé. E versengésben a feltételek az egyes alprogramok szerint különbözőek, de a versenyképesség legfontosabb tényezői mégis nagyjából hasonlóak. A sikeres pályázáshoz – intézmények esetében – több tényező együttes megléte szükséges.

Mozgósítható külföldi partnerek, akár a korábban intézményi partneri kapcsolatok köréből,⁴ akár egy személyes kapcsolat (vagy korábbi programok, esetleg mobilitás során kialakult ismeretség) „intézményesítése” révén. Az érintettek által igen hasznosnak ítélt – és ugyancsak a program részeként működő – ún. partnerkereső szemináriumok lehetővé teszik a szükséges intézményi kapcsolatok kialakítását, vagy a meglévők kibővítését. Igen sok magyar intézményt a külföldi főpályázók keresnek meg és vonnak be – sok esetben már teljesen kidolgozott – projekt-terveik megvalósításába.

Munkaképes idegennyelv-tudás legalább a projekt-felelős személy(ek) esetében. A hazai intézményekben – különösen az iskolákban – ez jellemzően egyike a „szűk keresztmetszet”-eknek. Ez is az egyik oka annak, hogy az iskolák részvételével zajló projektekben a nyelvtanárok szerepe hosszú ideje dominánsnak mondható.⁵

Pályázatképes projekt ötlete. Elvileg ez lenne a döntő mozzanata a beadott pályázat sikerességének. A tapasztalatok szerint azonban sokszor egy jó ötlet is elvész a megfelelő kidolgozás és projekt-formába öntés hiányában, illetve az elvárásoknak jól megfelelő pályázati anyag még a nem teljesen eredeti ötleteken alapuló programok tervét is sikerre viheti.

3 A 2000-es népszámlálás adatai szerint a magyar felnőtt lakosság 19,2 százaléka képes idegen nyelven másokat megérteni és magát megértetni. Ez az adat önbevalláson alapul, s tartalmazza a nemzetiségi nyelvhasználatot is, de még így is jóval alacsonyabb, mint az Európai Unióra jellemző átlag (53 százalék).

4 A 2001-ben szervezett kérdőíves vizsgálatban résztvevő 918 iskola kb. fele jelezte, hogy rendelkezik nemzetközi kapcsolattal (ez utóbbiak közel 70 százaléka több partnerrel is). A partnerek jelentős része határon túli magyar iskola volt, azaz a kapcsolattartáshoz nem vált szükségessé az idegennyelv-ismeretet. (A Socrates/Comenius-1, 2003)

5 A 2001-es vizsgálat is utalt a nyelvtanárok jelentős szerepére a projektekben, s a kérdőíves adatfelvétel szerint az esetek közel negyedében a nyelvszakos tanárok javasolták, hogy az iskola kapcsolódjon be a programba (A Socrates/Comenius-1...2003, 101. oldal).

Pályázat-készítési és projekt-szervezési kompetencia. A pályázat színvonala jelentős mértékben függ attól, milyen tapasztalatokkal rendelkeznek a pályázók a nemzetközi együttműködésben. A sikeres pályázathoz szükség van az aktuális prioritások ismeretére és egy sajátos „eus-nyelv” elsajátítására, alkalmazására. A pályázatok bírálatában résztvevő szakemberek egy része szerint nem egy sikeres pályázat esetében ez az a mozzanat, amin a pályázat elbukik, vagy a középmezőnyből kiemelkedik. Az iskolák képviselőivel folytatott beszélgetésekben viszont sokszor az fogalmazódott meg, hogy az elvárások, pl. a prioritások megfogalmazásának módja, a sajátos nyelvhasználat előtérbe kerülése sokszor idegenkedést vált ki, a kevés rutinnal rendelkezők zavarónak érzik a hétköznapi tények és a megfogalmazás módja közötti távolságot. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a projekt alapú szervezetfejlesztésben, a megszerzett tapasztalatok megfogalmazásában még igen sok tanulni-valója van a hazai intézményeknek. Mindenesetre ez az egyik legfontosabb területe a tapasztalatok felhalmozásának, és ebből adódóan itt van szükség a leginkább az érintettek (a projektek megvalósulást irányító szervezet illetve a új és régi pályázók) közötti kommunikációra, hiszen ezek az ismeretek döntően nem a hagyományos módokon (pl. kézikönyvekből) sajátíthatók el.

A projektnek az adott intézményen belüli szervezésére, irányítására vállalkozó személy vagy személyek, akik akár több éven át is hajlandók jelentős többletmunkát végezni. Tapasztalataink szerint a projektek szervezésével járó többletmunka honorálása csak kevés intézményben jellemző, sokszor a projekt-szabályok sem adnak erre lehetőséget. Ma még csak kevés intézményben jellemző, hogy az intézményvezetőn vagy az iskolákban a nyelvtanárokon kívül a tantestület vagy az adott szervezetben dolgozók szélesebb köre is bekapcsolódna a projektek megvalósításába. Általában is jellemzőnek tűnik a projektek valamennyi típusában, hogy szűkebb körben, 1–2 kulcsemberhez kapcsolódóan halmozódnak fel az információk és tapasztalatok, és ez egyrészt sérülékenyebbé teszi a kapcsolatok hosszú távú fenntartását, másrészt éppen a kevés kulcsszereplő túlerheltsége miatt bizonyos további feladatokra (mint a tapasztalatok megfogalmazása) már nem jut elegendő energia.

Meg kell említeni még egy, a követelmények között nem feltétlenül szereplő, de sok esetben mégis jelentőssé váló tényezőt. A legtöbb esetben a résztvevőknek (intézményeknek és személyeknek) olyan *saját forrással is rendelkezniük kell*, amely lehetővé teszi az utólag elszámolt költségek vagy a késve érkező támogatás megelőlezését. Az egyéni mobilitási programok esetében több kedvezményezett is arról számolt be, hogy jövedelméhez képest jelentős terhet jelentett a támogatás összegének „megelőlezése”. Igen sok Erasmus hallgató tette szóvá ezt, illetve azt, hogy általában a jelentős mértékű saját anyagi eszközök bevonására volt szükség. Széles körű az a vélekedés, hogy ennek a feltételnek a hiánya már önmagában is sokakat visszatart a pályázástól.

A sokszor meglehetősen bonyolult előírások betartása a megszokottnál szigorúbb követelményeket jelent pl. a projektek pénzügyi adminisztrációjában, a szabályok be nem tartása kézzel fogható következményekkel jár (a támogatás egy részének vissza-

tartásával, elvileg akár a visszafizetés terhével is). Mindez bizonyos kockázati tényezőt jelent, illetve időrabló felkészülést, tapasztalatszerzést tesz szükségessé.

Mindezen feltételek együttes teljesítése egy átlagos közoktatási intézmény esetében nem tekinthető magától értetődőnek. Ez a magas „belépési küszöb” jelenti az intézmények közötti legerősebb szelekciós tényezőt, ami miatt a közoktatási programok esetében pl. a pályázatra jogosultak teljes körének (a közel 4000 közoktatási intézménynek) csak egy szűk csoportja, hozzávetőleg 5–7 százaléka pályázik.

A verseny szereplői

Ha a programokhoz való viszony szempontjából tekintjük a hazai szereplőket, intézményeket és egyéni pályázókat, akkor a következő, létszámuk szerint egyre nagyobb csoportokat különböztethetjük meg. (Ha koncentrikus körök formájában ábrázolnánk a csoportokat, akkor a legbelső, legkisebb méretű kör felől haladnánk a külső, egyre nagyobb körök felé).

Többszörös nyertesek

Azok az intézmények (illetve személyek), akik több sikeres pályázat révén, több alkalommal voltak a program résztvevői. A program által működtetett adatbázisok jelenlegi felépítése nem – vagy csak igen nehézkes kézi feldolgozás alapján – teszi lehetővé azoknak az intézményeknek az azonosítását, amelyek az utóbbi években a legintenzívebben vettek részt az európai együttműködési programokban, és ennek következtében a legtöbb tapasztalatot halmozták fel. A Socrates/Comenius-1 akción belül pl. 60–70 intézmény tekinthető rendszeres pályázónak, és közülük kb. 30 a több sikeres projektben résztvevő intézmények száma. Az Arion szemináriumok résztvevői körében készült kérdőíves vizsgálat adatai szerint a válaszadók átlagosan kettőnél több alkalommal vettek részt valamelyik Socrates akcióban ill. más hasonló programban. A relatíve kis számú Grundtvig projekt esetében három-négy olyan hazai intézmény van, amelyek évről évre sikerrel szerepelnek a pályázatokon. A Leonardo program első szakaszában az újr pályázás elsősorban a szakmai gyakorlati képzést szolgáló mobilitási projektekre volt jellemző, az 1998–2001 között megvalósult 106 projekt 77 intézményhez kapcsolódott, s az újr pályázók az először pályázóknál nagyobb eséllyel számíthattak a támogatás elnyerésére. A vizsgálati adatok azt is jelezték, hogy igen jelentős arányban vannak a sikeres pályázók között más fejlesztési projekteken (pl. világbanki szakképzési program) tapasztalatot szerzett intézmények (*Mártonfi és Tordai 2002*).

Mindez arra utal, hogy a hazai közoktatási intézményeknek van egy olyan, néhány tucat intézményből álló csoportja, amely a többiekénél intenzívebben van jelen a nemzetközi programokban, s ennek révén jelentős forrásokhoz és tapasztalatokhoz jutott az elmúlt évek során. Az említett programok hazai irányító szervezete általában törekszik ezeknek az intézményeknek a felkészítő tevékenységbe történő bevonására. A regionális szinten szervezett információs napokra például meghívják

néhány sikeres projekt felelőseit azzal a céllal, hogy projektszervezési, pályázási tapasztalataikat az új pályázók számára átadhassák.

Az első-projektetek

Az első alkalommal sikeresen pályázók, illetve a csak egy alkalommal támogatásban részesülő intézmények és személyek alkotják a támogatottak zömét. Az első projekt megvalósítása során a program működésének, az elvárásoknak a megismerése, a felmerült problémák megoldási módjának megtalálása sajátos tanulási folyamatot jelent, és a későbbiekben sokféleképpen hasznosítható tapasztalatokkal gazdagítja a szervezőket.

A sikertelenül pályázók

Az első (esetleg több) alkalommal sikertelenül pályázók. A tapasztalatok szerint igen változó, programonként és akciónként igen eltérő, mégis viszonylag jelentős nagyságrendűnek tűnik a formai okok miatt elutasított pályázatok köre. Ezeknek a tapasztalatoknak a hasznosítása elsősorban a hazai programirányítás feladata, amelyre a rendszeres felkészítő rendezvények és konzultációk adhatnak alkalmat.

A „mégse pályázók”

A pályázáshoz szükséges alapvető – a fentiekben áttekintett – feltételekkel (meglévő kapcsolat, nyelvtudás stb.) rendelkezők, akiknek esetében azonban vagy a motiváció, vagy a program kínálta lehetőségek kellő szintű ismerete hiányzik. Az intézmények egy része nyilvánvalóan mérlegeli a részvételhez szükséges ráfordításokat, és többnyire kedvezőbbnek ítéli a más pályázatok révén elérhető előnyöket. Az is szerepet játszhat, hogy valamelyik feltétel időlegesen nem áll rendelkezésre, vagy nem formálódik ki esélyesnek ítélt pályázati terv, vagy úgy vélekednek, hogy nincs esélyük a versenyben. A motívumok és azok kombinációi nagyon sokfélék, és intézményenként, ill. egyénekenként változóak. Ezen okok felderítéséhez speciális elemzés szükséges (amelyre történetek kísérletek pl. a Comenius akció koordinátorainak részéről).

Az „esélytelenek”

Az intézményeknek és pályázatra jogosultaknak az a köre, akik a fentiekben számba vett feltételek egyikének, vagy többnek az együttes hiánya miatt valóban nem lennének esélyesek sem a pályázatra, sem egy nemzetközi együttműködési projekt sikeres megvalósítására. Ez a tény azonban nem indokolja, hogy teljes mértékben kívül kerüljenek a program körén, és pl. ne részesülhetnének a más résztvevők által szerzett szakmai tapasztalatokból, a fejlesztő projektek termékeiből.

A 2001-ben szervezett – a korábbiakban már többször hivatkozott – vizsgálat feltárta, hogy a pályázó és nem pályázó iskolák között statisztikai mutatóikat tekintve nagyobb a különbség, mint a sikeresen ill. sikertelenül pályázó iskolák között. Ez azt jelzi, hogy a közoktatási intézmények egy része nem „pályázatképes” vagy nem

ítéli magát annak, mert nem tudja biztosítani a sikeres szerepléshez szükséges feltételeket. A statisztikák is azt jelzik, hogy elsősorban a kistelepeülésen működő, illetve a hagyományosan gyengébb adottságokkal rendelkező szakképző iskolák részvétele alacsony szintű. Az iskolák többsége számára az idegennyelv-tudás biztosítása mellett alapvetően a saját finanszírozási források hiánya jelent gondot. Mindezek miatt elmondható, hogy mivel a kedvezőbb helyzetű intézmények jutnak támogatáshoz, a támogatás révén megszerezhető előnyök (finanszírozási/fejlesztési források, kapcsolati tőke, presztízs) tovább növelik korábbi versenyelőnyüket. Ez összességében – kompenzáló mechanizmusok nélkül – inkább a meglévő különbségek további növekedésének irányába hat.

A mérhető – és jól ismert – egyenlőtlenségi mutatók alapján úgy tűnik, hogy a pályázatokon való sikeres szereplés szempontjából – elsősorban a részvételhez szükséges feltételekből adódóan – a kedvezőbb helyzetű intézmények számarányuknál nagyobb mértékben vannak jelen. A résztvevők területi eloszlásának aránytalansága tartós tendenciának nevezhető. Budapest szinte minden forrás-elosztási versenyhelyzetben érvényesülő dominanciája e téren is mérhető. A kistelepeülésen működő iskolák pályázati részvétele alacsony szintű. A 2002-es évben megvalósítás alatt álló 205 Comenius projekt 88 település között oszlott meg. A Socrates Nemzeti Iroda által készített éves jelentések is utalnak arra, hogy bizonyos területeken szűkül a pályázók köre. A szigorú követelmények miatt az intézmények egy része nem képes pályázni, vagy nem is próbálkozik ezzel. Az adatok szerint a felsőoktatásban pl. a főiskolások részvétele a felsőoktatáson belüli számarányukhoz mérten alacsonynak nevezhető. Az Erasmus programot illetően kiemelkedően sok jelzés érkezett azzal kapcsolatban, hogy a hallgatók egy része – döntően a szükséges önrész biztosításának nehézsége miatt – nem pályázik, ami arra utal, hogy anyagi okok miatt sérül az egyenlő hozzáférés elve. Ez a helyzet korántsem magyar sajátosság. Az Erasmus hallgatók körében végzett nemzetközi vizsgálat azt jelezte, hogy a felsőoktatásba való bejutás társadalmi esélykülönbségei erőteljesen megjelennek a mobilitási programban is.⁶

Az anyagi tényezőknél is fontosabbnak tűnik (mivel külső, pusztán anyagi forrásokkal nem kezelhető, és a helyzet javítása időben is szükségképpen hosszabb távú folyamat) az idegennyelv-tudás szükséges szintjének hiánya. A statisztikai adatok is megerősítik azt a tapasztalatot, hogy nem csak a felnőtt népesség egészét tekintve drámaian alacsony a nyelvtudás szintje, de a közoktatási intézményekben dolgozók közül is kevesen képesek munkanyelvként használni egy idegen nyelvet.⁷

A felsorolt csoportok mindegyike más megközelítést igényel mind a program irányítása, mind a szakmai tapasztalatok és eredmények hasznosítása szempontjából. A program eredményeinek képviselője elsősorban az első két csoporttól várha-

6 Survey into the socio-economic background of Erasmus students, Report, EC, 2000. http://europa.eu.int/comm/education/programmes/socrates/erasmus/survey_en.pdf

7 Természetesen minél elnagyoltabb a kérdés módja („Tanult-e vagy ismer-e valamilyen idegen nyelvet?”), és minél inkább a kérdezettek önértékelésére hagyatkozik egy felmérés, annál magasabbak lehetnek az arányok. Ha azonban a tényleges használat, a kommunikációs képesség szintje vagy a formálisan is igazolható nyelvtudásra kérdeznek rá, leolvadnak az iskolai orosz- és latin tanulmányokból, a megkezdett, de félbehagyott nyelvtanfolyamokból származó százalékok. Lásd pl. Tót: A tanárok idegennyelv-ismerete. Educatio, 2000. 4. sz.

tó, amennyiben az eredményeknek a többi csoport felé való közvetítése versenyelőnyük megtartásának sérelme nélkül lehetséges. A pályázók körének kívánatos bővítése más megközelítést tesz szükségessé a többi csoport esetében. Hosszabb távon az is nyilvánvalónak tűnik, hogy az esélytelenek csoportjába sorolható intézményeket a programon kívüli eszközökkel, azaz speciális programokkal kellene segíteni a felzárkózásban, hogy a hazai intézményrendszeren belül lehetőség szerint ne maradjanak az európai pályázati követelmények szempontjából esélytelen intézmények – és azokban esélytelen tanulók.

Eredmények és hatások

A programban való részvételt a hazai képzési rendszer egésze szempontjából alapvetően tanulási folyamatként értelmezzük. Olyan intézményes és egyéni tanulásnak, amely tartalma szerint – különösen az Európai Unióhoz való csatlakozást tekintve – fontos felkészülést jelent egy új nemzetközi kapcsolatrendszerbe és együttműködési „térbe” történő bekapcsolódásra. Éppen ebből adódóan tekintjük fontosnak azt a kérdést, hogy az intézmények és szakemberek mekkora köre jut ehhez a lehetőséghez, és az általuk megszerzett tudás és szakmai tapasztalat elérhetővé válik-e azok számára is, akik a közvetlen részvételhez nem, ill. még nem jutottak közel. Ezért a hazai oktatáspolitikai nézőpontjából a programban való részvétel értelmezésének – némileg sarkítva – alapvetően kétféle megközelítése lehetséges.

Az egyik a programban való részvételt már önmagában is értékeknek tekinti, s az intézményeknek és személyeknek a részvételig történő eljuttatására koncentrál, az ezt követő folyamatokat a program saját szabályrendszere és irányítószerve vezérli. Egy igen erősen decentralizált, az intézményi autonómiára épülő rendszerben a hazai fejlesztési források bővítésére lehetőséget teremtő – közpénzeket is mozgósító – forráshoz való hozzájutás verseny-mechanismusokon keresztül történik, s a megszerzett erőforrásokkal az adott intézmény (vagy személy) „gazdálkodik”. Ebben a megközelítésben a programba történő megfelelő arányú bekapcsolódás, pénzügyi szempontból pedig a befizetésekkel (illetve a program egészének működtetési költségeivel) arányban álló (legalább azzal azonos, de lehetőleg nagyobb mértékű) magyar részesedés tekinthető az elérendő fő célnak, és a hazai irányítószertől alapvetően elvárt (jól mérhető) eredményességi mutatóknak.

Egy másik lehetséges megközelítés szerint a támogatáshoz jutó intézmények és személyek részben a hazai oktatásügy (illetve azon belül egy-egy szektor vagy szakmai terület) képviselői is egyben, akik a megszerzett szakmai ismeretek és tapasztalatok átadása, mások számára is elérhetővé, felhasználhatóvá tétele révén a rendszer egészét is új tudással gyarapítják, azaz a „hozadékok” egy részét megosztják a rendszer többi résztvevőjével (s optimális esetben ezt úgy tehetik, hogy ebből az ismeretmegosztásból is további előnyük származhat). Az eredményesség mérése, mutatók alapján történő értékelése ebben a megközelítésben ma még jóval kiforrottabbnak nevezhető.

Az első megközelítés esetében a hasznosítás a program belső szabályozásának megfelelően szerveződik, és nem igényel ezen kívüli szereplőket. A követendő mércét az

előírások betartása jelenti (az egyes alprogramok speciális prioritásainak érvényesítése és ezek számonkérése, jelentések, beszámolók elkészítése). A második megközelítés szükségessé tenné a programnak és a hazai oktatási prioritásoknak az együttes kezelését, s ennek alapján a hazai működésben érdekelt valamennyi szereplő helyének és funkciójának átgondolását. E szereplők közé soroljuk a potenciális pályázókat, a program működtetéséért felelős szervezeteket és testületeket, a lehetséges felhasználók széles körét, a nem pályázókat éppen úgy, mint pl. azokat a különféle szakmai szervezeteket is, amelyek jelen pillanatban igen kevésbé jelennek meg a programmal kapcsolatos információk közvetítésében, a résztvevők támogatásában, a lehetséges kapcsolódások keresésében vagy az eredmények hasznosításában. Bárhogyan is jellemezzük az egyes szereplők jelenlegi működését, az bizonyosnak tűnik, hogy a program szakmai felügyeletéért felelős testületek kezdeményezhetik a szerepek átgondolását, és azoknak a lehetőségeknek az áttekintését, amelyek szélesíthetik az eredményeket hasznosítók körét.

A projekt szemléletű fejlesztés nem csak az oktatási intézmények számára fontos – általában a fejlesztés egyik alapmodelljének tekinthető. Magyarország uniós csatlakozásával a pályázati úton megszerezhető források jelentős bővülése várható, emiatt is jelentős nemzeti feladat a pályázatkészítés és projekt-menedzselés színvonalának emelése. Ez akkor is érvényes, ha a tanulságok, a tanulás folyamatának tudatosítása, explicit megfogalmazása és a tapasztalatok másokkal történő megosztása az intézmények többsége esetében többnyire még nem szerves része a szervezeti és tanulási kultúrának.

Mind a közvetlen, mind a közvetve érvényesülő hatások igen sokszálúak, és áttekintésüket megnehezíti, hogy a hatások egy része elsősorban személyes beszámolók révén azonosítható, s ebből adódóan igen nehéz a tényleges hasznosulás megítélése.

Az ún. európai dimenzió érvényesülése legerőteljesebben és leginkább kézzelfoghatóan a személyes tapasztalatszerzés révén jelenik meg a programban, a képzési tartalmakba (curriculumba) való beépülése viszonylag lassan halad és számos szervezeti, ill. felkészültségbeli akadályba ütközik.

A nemzetközi együttműködés kiemelkedően fontos célja, a képzés hatékonyságát, eredményességét növelő innovatív elemek (pl. új képzési módszerek és tartalmak) közvetítése. A magyar közoktatás igen erősen decentralizált, az intézmények autonómiaja jelentős. Ebből adódóan a nemzetközi együttműködések és az egyéni mobilitások során szerzett tapasztalatok, a megismert új eljárások befogadásának elsősorban az intézményi szintű innováció a közvetlen útja. A kedvezményezettek beszámolóinak alapján a nemzetközi tapasztalatok hatása sokszor olyan formában jelenik meg, mint szembesülés a hazai rendszer erős és gyenge pontjaival, a szemlélet jelentős mértékű átalakulása (ami jó előkészítés az intézményes változásokhoz), illetve az egyéni szakmai munka eszköztárának gazdagodása.

Ami az új képzési módszerek fejlesztéséhez való hozzájárulást illeti, nyilvánvalóan sajátos feltételeket teremt e téren az adott oktatási rendszer irányításának jellege (pl. a szakmai felelőségek megosztásának módja és a centralizáltság foka). A magyar oktatási rendszerben a tanárok teljes szabadságot élveznek egyéni módszertani

eszköztárak alakításában – így ezt az eszköztárat nagy mértékben gazdagíthatják a nemzetközi érintkezésben szerzett tapasztalatok. A tanárok beszámolóí alapján úgy tűnik, hogy elsősorban az egyéni tanári technikák, a már meglévő módszertani kultúrába beilleszthető eszközök átvétele a projektek hatásának jellemző módja. Az oktatás iskolai szintű szervezete azonban erősen tradicionális és merev (tantárgy és tudásközpontú), az új módszerek csak kivételes esetekben képesek áttörni e merev kereteket. A projekt-alapú képzés, vagy az ismeretek tantárgyközi oktatásának széles körben való érvényesüléséhez rendszerszintű oktatáspolitikai döntések (új szabályozók, a tanárképzés átszervezése) lennének szükségesek.

Magyar szempontból az idegen nyelvtudás szintjének fejlesztése kiemelten fontos. Az idegen nyelvi kompetencia fejlesztése a programban való részvétel egészében, vagyis lényegében valamennyi akciót illetően joggal nevezhető kiemelt nemzeti prioritásnak. Valamennyi program kedvezményezettjei azt jelezték, hogy a részvétellel egyik legnagyobb hozadéka idegennyelv-tudásuk (vagy azok további fejlesztésére irányuló motiváltság) ugrásszerű fejlődése volt. Ez még a nyelvtanárok esetében is érvényes. A nyelvet tanuló tanárok és diákok az együttműködések során élő módon használhatják meglévő tudásukat, és azt tapasztalják, hogy ez a formális képzésnél is jóval hatékonyabb módja a tanulásnak. A volt Erasmus hallgatók közel negyede jelezte, hogy a felsorolt sokféle tényező közül legnagyobb arányban meglévő nyelvtudása játszotta a főszerepet a célország illetve az adott intézmény kiválasztásában. Ugyanezek a hallgatók a részvétel hasznosulásának összegzésekor egy 10 fokú skálán idegennyelv-tudásuk fejlődését 8,41-es átlagpontszámmal értékelték.

A nyelv a Leonardo projektek esetében is fontos tényező, nem csak a kapcsolatok szervezésében, de a fejlesztési projektek által létrehozott ún. termékek hozzáférhetővé tételében is. Bár a termékek több mint fele elvileg szabadon hozzáférhető, a centralizált projektek által létrehozott tankönyvek, tananyagok, és más innovációk jóval kevesebb, mint fele érhető el magyar nyelven (*Mártonfi & Tordai 2002*).

Mind a programról közzétett ismertetőkből, mind a prioritások megfogalmazásában (és megvalósításuk számonkérése során) nagy teret kap az európai dimenzió érvényesítése a megvalósított tevékenységekben. Az általános iskolák programjaiban az európai dimenzió a tanulók életkora miatt inkább élményszerű elemként jelenik meg. A közoktatás curriculum-a a jelenleg érvényben lévő követelmények miatt erősen túlterhelt, s az európai dimenziót megjelenítő új tartalmak mennyiségi növekedéssel nem járó integrálásához kevés a felkészült tanár. A felsőoktatásban ez az elem döntően elkülönült kurzusok formájában van jelen, a tanárképzésben ma még alig jelenik meg, ezért a Socrates akcióknak e tekintetben fontos szerepe van.

Az értékelő munka során sokszor találkoztunk azzal, hogy a projektek résztvevői – elsősorban az alsó és középfokú közoktatási intézmények – számára nehézséget jelent, hogy a nemzetközi kapcsolataikban megélt tapasztalataikat a beszámolóikban „lefordítsák” az európai programok által használt, számukra idegen szakzsargonra. Az iskolában dolgozó tanárok és diákok nem az „európai dimenziót” élik meg, hanem német vagy olasz kollégákat/diákokat ismernek meg, és közülük barátokat szereznek. A nyelvi diszkrepancia, a sokszor életidegen megfogalmazások ellenére a résztvevők

is hangsúlyozzák, hogy a közösen megvalósított projektek illetve utazások egyik legfontosabb hozadéka, hogy személyes kapcsolatok révén szerzett új tudásuk által válik kézzel foghatóvá és megélhetővé az európai dimenzió valóságos tartalma.

A program hasznosulását befolyásoló tényező a támogatáshoz való hozzájutás esélye és a támogatás mértékének viszonya a szükségletekhez, igényekhez. Ez behatárolja az adott program iránt érdeklődők körét is. Az Erasmus hallgatói mobilitási programmal kapcsolatosan pl. az érintett felsőoktatási intézmények által követett extenzív felhasználási stratégiából adódóan alacsony egy hallgatóra jutó ösztöndíjak miatt sokan úgy érzik, hogy a saját forrásokkal, családi támogatással nem rendelkezők kiszorulnak a lehetőségekből, és ez csorbitja az egyenlő hozzájutási esélyek elvét. Az Erasmus hallgatók azt is panaszolták, hogy amennyiben az ösztöndíj kiegészítése céljából az ösztöndíj tartama alatt a célországban legális munkavégzésre kényszerülnek, az elvonja őket az eredeti céltól: a tanulástól, szakmai tapasztalatszerzéstől. Igen sokan jelezték, hogy az anyagi okokból számos lehetőségtől elesetek (kulturális események látogatására, a tanulmányokhoz kapcsolódó kiadások fedezésére, pl. szakkönyvek vásárlására nem volt lehetőségük, vagy – főleg a pénzek késedelmes érkezése miatt – napi szintű megélhetési problémáik voltak és ez erős frusztrációt, a program egészének ambivalens megítélését eredményezte). A kérdőíves vizsgálat válaszadói közül 35 százalék említette meg az ösztöndíjak szűkösségét, mint a lehetőségek kihasználatlanságának egyik tényezőjét. Mivel nem csak az okoz problémát, hogy az ösztöndíj összege nem fedezi a kiadásokat, hanem sokszor a késedelmes átutalások miatt lényegében a teljes összeget a hallgatóknak kell megelőlegezniük, megszűnik a támogatás kiegészítő jellege, és lényegében a kiutazónak a teljes költséget fedezniük kell. Ez azt jelenti, hogy ezt a „kockázati tényezőt” be kell kalkulálni a jelentkezéskor, és ez sokakat visszatart attól, hogy „vállalkozzanak” a részvételre.

Működtetés és hasznosítás

Az utóbbi években nemzetközi szinten is számos elemzés készült az európai együttműködési programok keretében megvalósuló tevékenységekről, ezek hatékonyságáról, és a még eredményesebb működés feltételeiről. Ezek az elemzések meglehetősen egyöntetűséggel, bár változó megfogalmazásban azt jelezték, hogy általában véve meglehetősen gyenge a megvalósított tevékenységek – beleértve a mobilitás – során szerzett tapasztalatok szélesebb körben történő hozzáférhetővé tétele. Ez tehát nem magyar sajátosság, szinte valamennyi európai programmal kapcsolatosan megfogalmazott kritika az ún. disszeminációs tevékenység gyengesége. Tekintettel azonban a hazai források korlátozottságára, a csatlakozással járó követelményekre és a felkészüléshez szükséges tudnivalók nagyságrendjére, joggal vehető fel, hogy egy jelentős erőforrások felhasználásával működtetett program eredményeit minden lehetséges módon törekedni kellene a lehető legszélesebb körben hasznosítani.

Mindezek fényében kedvező körülménynek nevezhető, hogy a hazai programokat egységes irányító szervezet működteti. A programok közötti kapcsolódások megteremtését megkönnyíti az a körülmény, hogy a Magyarországon működő európai programok igen jelentős részét az ernyőszervezetként működő Tempus Közalapítvány

irányítja. A Közalapítvány a Socrates, a Leonardo, valamint a közép-európai CEEPUS program nemzeti koordinációja mellett kezeli az oktatási tárca 2003-tól induló Világ-Nyelv programjának pályázatait, és még számos egyéb európai vonatkozású, Magyarország csatlakozási felkészülését szolgáló pályázati programot. Ezek a feltételek segítik, hogy – elsősorban az információs tevékenység területén – együttműködések alakuljanak ki (pl. közös Socrates/Leonardo regionális szintű információs kampány a közös célcsoportok elérésére). Ez az együttműködés előnyös a célcsoportoknak, és az erőforrások felhasználása szempontjából is célszerű.

A célok értelmezésében és megfogalmazásában, a követelmények és prioritások érvényesítésében, a pályázati és projektkultúra alakításában jelentős szerepe van az egységes programirányításnak, és a program megjelenítés módjának – ebben a hazai összkép jónak nevezhető. Az intézmények egy része számára lehetőség van arra, hogy egyaránt részt vegyenek a Socrates és a Leonardo programban. Tapasztalatok szerint az egyik programban megismert szabályok és pályázási tapasztalatok igen jól hasznosíthatók a másik programban is. Számos példával találkozunk, amikor az egyik akcióban való részvétel egy másik akcióba való bekapcsolódást eredményez.

A Tempus Közalapítvány – a felügyelete alatt működő programok sokszínűségéből adódóan – a közoktatástól a felsőoktatáson át a felnőttképzésig és szakmai továbbképzésig a képzési szektorok lényegében mindegyikét átfogja. Ezáltal egy sajátos, és hazai viszonylatban különlegesnek nevezhető szervezet jött létre. Olyan intézményes tapasztalatok és tudások halmozódtak fel ebben az intézményben, amelyek fontos szerepet játszhatnak a nemzetközi együttműködési programok továbbfejlesztésében, az elérhető anyagi és tapasztalati források maximális kiaknázásának támogatásában. Természetesen egy döntően végrehajtásra és a programnak az adott szabályok szerinti működtetésére létrehozott profi irányító szervezetnek nyilvánvalóan nem lehet feladata, hogy oktatáspolitikai szerepköröket is magára vállaljon. Ugyanakkor az intézmény fentebb jellemzett sajátos adottságaiból számos olyan szakmapolitikai lehetőség adódik, amelynek a kiaknázásában a jelenlegi apparátusnak is fontos szerepe lehet. Általában növekvő igény érzékelhető aziránt, hogy a felhalmozott tapasztalatokat a résztvevők körénél szélesebb körben is hozzáférhetővé tegyék (így mindenekelőtt az oktatáspolitikai döntéshozók, az egyes oktatási szektorok szakmai képviselői és az egyes intézmények számára). Ebben a folyamatban a Tempus Közalapítványnak, amely az égisze alatt koordinált programok révén a nemzeti oktatási és képzési rendszer teljes spektrumát átfogó szervezetként működik, közvetítő szerepet kellene vállalnia az európai projektszervezési tudás közvetítésében (pl. tematikus szakmai rendezvények, műhelyviták, szakértői eszmecserék szervezésével és az ezek eredményeként megfogalmazott gondolatok, javaslatok közzétételével). Az egyéni ill. az egyes intézményi szinten keletkező és hasznosítható tudás mellett nemzeti szempontból rendkívül fontos lenne erősíteni az egyes akciók révén felhalmozott tapasztalatok átfogó szakmapolitikai tanulságainak megfogalmazására irányuló értékelő munkát.

IRODALOM

- A new generation of Community programmes in education and training after 2006. Európai Bizottság, 2004. http://www.europa.eu.int/comm/education/programmes/newprog_en.html.
- A Socrates/Comenius-1 alprogram első szakasza Magyarországon 1998–2001. (László Miklós, Kovai Melinda és Rádai Péter tanulmányai, Kutatásvezető: Bajomi Iván) Tempus Közalapítvány, 2003.
- BÉNI GABRIELLA & SETÉNYI JÁNOS (2003) Az oktatási témájú Phare-projektek végrehajtásának tapasztalatai. TÁRKI. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a522.pdf>
- Interim report on the implementation of the second phase of the Leonardo da Vinci Programme 2000–2006. (2004) Commission of the European Communities, Brussels, 8.3.2004 COM(2004) 152 final.
- Interim evaluation report on the results achieved and on the qualitative and quantitative aspects of the implementation of the second phase of the Community action programme in the field of education “Socrates”. (2004) Commission of the European Communities, Brussels, 8.3.2004 COM(2004) 153 final.
- MÁRTONFI & TÖRDÁI (eds) (2002) A Leonardo da Vinci program első szakasza Magyarországon – Értékelő tanulmányok, Tempus Közalapítvány. Nemzeti szakértői jelentés a „Mobilitás és európai együttműködés” témában. (2003) Tempus Közalapítvány.
- SINGER PÉTER (2002) Egy PHARE pályázat vizsgálatának tanulságai. <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=akademia-2002-Singer-Phare.html>.
- Survey into the socio-economic background of Erasmus students, Report, EC, 2000.
- TÓT ÉVA (2002) Disszemináció – gyakorlat és lehetőségek a Leonardo projektekből. *Új Pedagógiai Szemle*, 2002. január <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=2002-01-te-Tot-Disszeminacio.html>.
- TÓT ÉVA (2003a) Átfogó értékelés az Socrates/Arion akcióról. In: Arion útinapló – 2003. Tempus Közalapítvány. http://www.tpf.iif.hu/pages/books/book.php?page_id=35&books_id=78.
- TÓT ÉVA (2003b) *A Socrates program értékelésének tanulságai*. Kutatás Közben – No. 251., Budapest, Oktatáskutató Intézet.
- TÓT ÉVA (2004) Magyar hallgatók Európa-szerete – felmérés az Erasmus ösztöndíjasok körében. *Magyar Felsőoktatás*, No. 1. <http://www.magyarfelsooktatás.hu/24.01.02/index.html>.
- The Evaluation of the first three years of the Second Phase of the SOCRATES programme in Hungary 2000–2002, OM – országjelentés az Európai Bizottság részére. Kézirat. OI Dokumentáció.